

Bir Akdeniz Üst Anlatısı İçinde İzmir*

İlhan Tekeli**

I. Giriş

İzmir Büyükşehir Belediyesi 2009 yılında düzenlediği Kültür ve Sanat Çalıştay'ında, İzmir'in fikir önderlerinin ve İzmir'i sevenlerin katkılarıyla üç ögeli bir vizyon saptamıştı. İzmir'in tasarım ve inovasyon kenti olması, Akdeniz'de bir çekici odak oluşturması ve demokratik bir yönetime sahip olması öngörülmüştü. Son beş yılda bu vizyon İzmir'de benimsendi. İzmir Büyükşehir Belediyesi de bu vizyon paralelinde İzmir-Deniz, İzmir-Tarih gibi projeler geliştirdi ve uygulamaya başladı. Bu vizyonu yaşama geçirmek için hem bir düşünce kuruluşu hem de demokratik bir platform işlevi görmek üzere İzmir Akdeniz Akademisi'ni kurdu. Vizyonlar, kentlerin geleceğini yönlendirmek için geliştirilmişlerdir. Ama aynı zamanda tarihe bakışını ve kavrayışını da değiştirmektedir.¹ İzmir tarihinin, Akdeniz perspektifiyle yazılması İzmir tarihine yeni derinlikler kazandıracaktır. Her vizyon ancak tarihle bütünleştiğinde anlamlılık kazanarak coşku üretebilir hale gelecektir. Akademi İzmir'in vizyonuna böyle bir tarihsel derinlik kazandırmak istemektedir. Bu nedenle Akdeniz üzerine bir üst anlatı oluşturmaya çalışacağım. Böyle bir üst anlatı, İzmir tarihinin içine yerleştirilebileceği bir çerçeveye getirebileceği için İzmir'in tarih anlatısının kurgulanmasında yeni boyutlar sağlayabilecektir.

Akdeniz'in kentleri özellikle de liman kentleri, doğası, çevresi ve benzerleriyle ilişkili konularda çok sayıda monografik çalışmalar yapıyor.² Akdeniz'le ilgili bilgilerimiz geçmiş yıllara göre hızla artıyor. Ama henüz Akdeniz ve çevresinde oluşan tarihi coğrafyayı oturabileceğimiz, üzerinde anlaştığımız bir üst anlatımız yok. Günümüzde Kuzey Akdeniz ülkelerinin büyük bir kısmı AB içinde bir araya gelmiş olsalar da günümüz Akdeniz'i temelde bir ulus devletler Akdeniz'idir. Belki de her ülkenin, Akdeniz kavramıyla ilişkisini kurarken, ulus devlet olma

* Meltem: İzmir Akdeniz Akademisi Kitabı için kısaltılmıştır. Orijinal metin için bkz. İlhan Tekeli, "İzmir Tarihi'nin İçine Yerleştirilebileceği Bir Akdeniz Üst Anlatısı Üzerine", *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti: "Çoğulluğu ve Farklılığı İçeren Bir Birlik Özlemi": Sempozyum Bildirileri* içinde, der., Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya, Ertekin Akpınar (İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi Tarih Kitaplığı, 2016), 139-99. Bildiriye meltemizmeda.org adresinden çevrimiçi olarak erişilebilir -en.

** Orta Doğu Teknik Üniversitesi

1 Bkz. İlhan Tekeli, *İzmir'in Tarihi ile İlişisini Güçlendirme Projesi* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2015).

2 Eyüp Özveren, Oktay Özel, Süha Ünsal, Kudret Emiroğlu, *Akdeniz Dünyası: Düşünce, Tarih, Görünüm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006); Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994); Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

güdülerini geri planda tutmayışları/tutamayışları, bir üst anlatı üzerinde uzlaşılamayışın da temel nedeni olmaktadır. Akdeniz konusunda bir üst anlatı kurulabilmesi, aynı zamanda bir Akdeniz kimliği inşası olarak görülebilir. Bu Akdeniz kimliği başka kimliklerin yadsınması anlamına gelmez. Günümüzün çok kimlikli bireyler dünyasında her bireyin taşıdığı çok sayıdaki kimliklerinden biri olacaktır.

Akdeniz'in üst anlatısı her döneminin anlatısını kurarken, bu dönemlerdeki üç önemli niteliğe ilişkin açıklamalar getirmek durumundadır. Bunlardan birincisi her dönemde Akdeniz'in bir birlik ya da bütünlüğü nasıl sağladığını açıklamak olacaktır. İkincisi Akdeniz'in bu bütünlüğün yanı sıra, değişik konularda çok sayıdaki farklılığı nasıl yarattığı ve içinde barındırdığı üzerinde duracaktır. Üçüncüsüyse içerdiği gelişme dinamiğinin yeri ve niteliğini belirlemek olacaktır. Her dönemin tarihi coğrafya³ üst anlatısı o dönemin değişme dinamiği içinde o dönemin farklılıklarının ve bütünlüğünün nasıl üretildiğini ortaya koyacaktır. Bu anlatıda coğrafyayla ilişki deterministik olarak değil olumsal ilişkiler olarak kurulacaktır. Olumsuzluk ilişkilerinin kullanılacağı için farklılıkların ortaya çıkışının kavranması kolaylaşacaktır. Bu üst anlatının nasıl kurulabileceğine açıklık kazandırmak için üst anlatının üç niteliğinin nasıl ele alınabileceği ya da alınması gerektiği üzerinde ayrı bir tartışma yürütelim. Önce belli bir dönem Akdeniz'in birliğine, bütünlüğüne ilişkin saptamanın kim tarafından ne zaman yapıldığı üzerinde durulacak. Böyle bir yargının geliştirilebilmesi için yeryüzüyle ilgili bilginin gelişmiş olması ve "Akdeniz" adının verilmiş olması gerekir.⁴

Böyle bir farkındalık oluştuktan sonra, birliğin varlığı yargısı Akdeniz'de yaşayanlarca ya da Akdeniz dışında yaşayanlarca algılarına dayanarak verilebilir. Bunlardan birincisi içten, ikincisiyse dıştan yapılan saptamalardır. Akdeniz'de yaşayanların böyle bir yargıyı geliştirebilmesi için "Akdenizli olma" sürecini yaşamış olmaları gerekir. Dışarıdakilerin böyle bir yargıyı geliştirmesi için de Akdeniz'i dışsallaştırabilmiş olmaları gerekir. Her iki yargı da öznelidir. Birlik yargısını verebilecek üçüncü aktörse tarih ya da tarihi-coğrafya yazıcısıdır. Tarih yazıcısı bu yargıyı ele aldığı dönemle arasında uzun bir zaman mesafesi koyduktan sonra vermektedir. Bu yazıda beni esas olarak ilgilendiren, bu üçüncü aktörün yargıları olacaktır. Günümüz Akdeniz'ini ele aldığımızda, her üç yargı da verilebilir ve inceleme konusu olabilir. Ancak on bin yıl öncesine gittiğimizde, böyle bir yargıda bulunmak olanaksızdır. İnsanın ve inşa ettiği kültürün kapasiteleri bu tür yargıların verilmesini henüz olanaklı hale getirmemiştir. Akdeniz'in ilk dönemlerinde hatta neolitik

3 Bu konuda bkz. Allan Baker, *Geography and History: Bridging and Divide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Robin A. Butlin, *Historical Geography* (Londra: Edward Arnold, 1993).

4 Latince ve İngilizcedeki adı "Mediterranée"de kastedilen karalar arasında bir olgudur. Romalılar için kendi denetimlerinin tümüğüne işaret eden "Mare Nostrum"dur. Yahudiler için "Yam Gadol", büyük denizdir. Mısırlılar için "Yeşil Deniz", Türkler için "Akdeniz"dir. Bkz. David Abulafia, *Büyük Deniz*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Alfa Tarih, 2012), 19.

devrim oluştuktan sonra insanların algılayabildikleri zaman ve mekân yayımları çok sınırlıdır. Dünyaya ilişkin coğrafya bilgisi henüz gelişmemiştir. Akdeniz diye tanımlanmış bir deniz yoktur. Akdeniz bilinmediği için de içinden ya da dışından onun bütünlüğü için bir yargıda bulunamaz. Akdeniz'in, on bin yıllık yaşamının ilk dönemleri konusunda birlik yargısında bulunabilecek tek aktörün, tarih ve coğrafya bilimi belli bir gelişme gösterdikten sonra ortaya çıkan tarihi coğrafya yazıcıları olduğu söylenebilir.⁵

İlk dönemlere gidildiğinde, tarihi coğrafya yazıcısının Akdeniz alanının bütünlüğü konusunda ulaşacağı yargının öznel bir dayanağı olamaz, ancak nesnel bulgulara dayanarak yapacağı çıkarsamaları kullanarak geliştirecektir. Böyle bir yargıda bulunanlar Akdeniz'in birliğini iki farklı mantığa dayandırabilir. Bunlardan biri, Akdeniz toplumunun işleyişi ve iç dinamiklerine dayanarak içten üretilen bir birliktir. İkincisiyse, dış dinamiklere dayandırılan birlik çıkarsamasıdır.

12-16. yüzyıl arasındaki Akdeniz'in bütünlüğüne ilişkin çıkarsamalar yapmış olan Braudel⁶ bu çıkarsamalarını üç saptamaya ve iki mekanizmaya dayandırarak geliştirmiştir. Bu saptamaların birincisi, Akdeniz'in kapalı bir iç deniz olması, ikincisi Akdeniz'in kuzey-güney hattının dar olması, kıyı boyunca enlemin fazla farklılaşmaması dolayısıyla iklimin büyük farklılıklar göstermeyişi, üçüncüsüyse denizde ulaşım teknolojisinin belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış bulunmasıdır. Bu saptamalara dayanarak Akdeniz ve çevresinde benzer yaşam kalıplarının doğmasını çıkarsamak için de iki mekanizmadan yararlanılmaktadır. Bunlardan birincisi, insanların benzer fiziksel etkiler karşısında, benzer uyum biçimleri göstermesidir. İkincisi, belli bir düzeyde deniz ulaşımı kapasitesi gelişince topluluklar arasında ticaretin, karşılıklı etkileşmenin gelişmesi sonucunda teknolojilerin, fikirlerin, inançların yayılmasının hızlanmasıdır. Oysa 17-19. yüzyıl Akdeniz'ine ilişkin bütünlük açıklamaları, Akdeniz'in kendi dışındaki gelişmelere uyum biçimlerine dayandırılmak durumunda kalacaktır.

Akdeniz'in birliği ya da bütünlüğü konusunda yapılan çıkarsamalar büyük ölçüde tarihin akışı içinde insanlığın, üretim ve ulaşım teknolojilerinde ve kapitali harekete geçirebilme kapasitesindeki gelişmelere bağlı olduğunu gördük. Akdeniz'e atfedilen birliğin toplumda inşa edilmiş kapasiteye bağlı olduğunu kabul edince, bu birlik olgusuna yüklenen içeriğin de zaman içinde değişeceğini kabul etmek gerekecektir. İkinci olarak, Akdeniz'de çeşitliliğin üretilme mekanizmaları üzerinde durmak gerekir. Bu çeşitlilik üç ayrı düzeyde ele alınabilir: İnsanlar, kent ve egemenlik alanları düzeyinde. Üçüncü olarak, her dönemde Akdeniz üst anlatısı içinde gelişme dinamiğinin nasıl hesaba katılabileceği üzerinde

5 Bu konuda bkz. Beau Riffenburgh, *Antik Dönemden Günümüze Haritacılar*, çev. Çağlar Sunay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012).

6 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Cilt II (New York: Harper and Row Publishers, 1972).

duralım. Kurulacak anlatının ilk açıklık kazandırması gereken konu değişme dinamiğini yaratan etkenlerin Akdeniz havzası içinden mi, dışarıdan mı geldiği olacaktır. Akdeniz tarihinin ilk dönemlerinde, dünya uygarlığını ilerleten inovatif kapasitenin büyük ölçüde Akdeniz'in içinde kaldığını biliyoruz. Ama Akdeniz'deki toplumsal gelişmenin anlatısını bu inovatif ilerlemenin doğrusal bir toplamı olarak kurgulamak doğru olmaz. Bu dönemde bile bir dış dinamiğin varlığından söz etmek gerekecektir. Akdeniz dışındaki dünyaya göre daha ileri bir noktaya varınca, dıştan saldırılarla/göçlerle karşılaşmaktadır. Yeni uyum mekanizmaları ortaya çıkmaktadır. Dünyayı geliştiren inovatif gelişme odağı Akdeniz'in dışına kaydığında, Akdeniz'de farklılıkların ve birliğin üretilme mekanizmaları yeni bir nitelik kazanacaktır. Bu inovasyon, büyük miktardaki kapitali hareket ettirebilme odağının Akdeniz dışına kayması, Akdeniz'deki gelişmeleri belirleme gücünün Akdeniz havzası dışına çıkması sonucunu doğurmuştur.

Akdeniz tarihi coğrafyasının üst anlatısının öğelerini gördükten sonra, bu üç öğeye dayanarak bu üst anlatının nasıl kurgulanacağını ele alalım. On bin yıllık bir Akdeniz tarihi yazılırken, alt dönemlere ayrılması gerekmektedir. Böyle bir anlatı için dönemler saptanırken, gelişme dinamiğinin niteliğindeki farklılıklar ve bütünlüğünden anlaşılabilirlik farklılık ve bütünlük mekanizmalarının değişimleri esas olarak saptanacaktır.

Giriş bölümünden sonra Akdeniz'in oluşumunu ve gelişmesini etkileyen temel coğrafi değişkenlerle teknolojik ve örgütsel gelişmelerin yarattığı kapasite dönüşmeleri ele alınacak. Bu bölüm, geliştirilecek Akdeniz üst anlatısının dayanacağı girdileri oluşturacaktır. Üst anlatının kurgulanmasına daha sonraki bölümde geçilecektir.

II. Her Dönem Akdeniz'in Tarihi Coğrafyasını Belirleyen Fiziki Coğrafya, Teknolojik Gelişme ve Örgütlenme Düzeyine İlişkin Etkenler

MÖ 8000'den önce dünyada Akdeniz yoktu. Yeryüzünün ısınması sonucu MÖ 8000'de buzulların erimesiyle Atlantik Okyanusu yüz yirmi metre yükselince, okyanus suları Cebelitarık Boğazı'ndan, günümüzdeki Akdeniz kapalı havzasına akmaya başladı. Akdeniz oluşmadan, bu kapalı havzada birbiriyle ilişkisi olmayan göller bulunuyordu. Okyanustan akan sular büyük bir iç denizi oluşturdu.⁷ Bir iç deniz olarak, Akdeniz'in sınırları çok açıktır. Ama Akdeniz'in tarihsel coğrafyasını yazabilmek için deniz ve deniz kıyısıyla birlikte ele alınacak karadaki derinliğin ne olacağını da belirlemek gerekir.

7 A. Sherat, "The Human Geography of Europe: A Prehistoric Perspective", *A Historical Geography of Europe* içinde, der. Robin A. Butlin, Robert A. Dodgshon (Oxford: Oxford University Press, 1998).

Akdeniz'in Yayılımı Nasıl Tanımlanır?

Tarih yazıcıları Akdeniz tarihini yazarken dar bir karasal yayılımla yetinmişlerdir. Abulafia küçük bir yayılımı kendi tarih anlatısını kurmak için yeterli görmüştür. Bir yandan Karadeniz ve kıyılarını anlatısı dışında tutmuş, öte yandan Akdeniz'i, denizi, adaları, kıyıları ve liman kentleriyle sınırlı olarak ele almıştır. Braudel'in Akdeniz'i daha geniş olarak tanımlanmıştır. Karadaki yayılımı bir yandan florasıyla, diğer yandan topografyasıyla tanımlanmıştır. Akdeniz'in kuzey sınırını zeytin ağaçlarının uzandığı en kuzeydeki çizgi, güney sınırını ise palmye ağaçlarının güney sınırı belirlemektedir. Braudel Akdeniz'de dağların kıyıya paralel olduğu saptamasını yaptıktan Akdeniz'in kıyıdaki kalınlığını dağlar ile kıyı arasındaki şeritler ile deltalar olarak tanımlamaktadır. Eğer Akdeniz'in dünya uygarlığına katkısının öyküsü anlatılmak isteniyorsa, Abulafia'nın dar Akdeniz tanımı yeterli olacaktır. Ancak Akdeniz'in dünya ekonomisine eklenmesinin anlatısı kurulmak isteniyorsa, Braudel türü daha geniş bir Akdeniz tanımını kurmak; Akdeniz'in çevre tarihinin anlatısı geliştirilmek isteniyorsa da Akdeniz'e akan suların tüm tarihini kapsayan daha da geniş bir tanımı kullanmak gerekecektir.

Akdeniz'in Kıyı Çizgisi ve Siyasal Gücün Örgütlenmesindeki Rolü

Bir deniz ve çevresinde siyasal gücün örgütlenmesinde, denizdeki tekneler için sığınma yerlerinin oluşmasında, limanların yerlerinin belirlenmesinde, kıyı çizgisinin biçimi önemli bir rol oynar. Akdeniz'in kuzey kıyı çizgisinin oluşumunda Alp Dağları sistemi etkili olmuştur. Okyanustan gelen sular Akdeniz'i doldurunca çok körfezli, çok adalı, boğazları olan bir kıyı çizgisi oluşmuştur. Akdeniz'in güneyinde bir dağ silsilesi bulunmadığı ve büyük bir çöle açıldığı için kuzeydekinden farklı, çok daha sakin bir kıyı çizgisi bulunmaktadır. Akdeniz'in özellikle kuzeyindeki hareketli kıyı çizgisinin yarattığı ayrıcalıklar ve denizdeki büyük adalar Akdeniz'in tarihi coğrafyasının yazımı bakımından kritik öneme sahip stratejik konular oluşturmuştur.⁸

Akdeniz'in Akıntıları

Cebelitarık Boğazı'ndan Akdeniz'e sürekli Atlantik Okyanusu suyu girmektedir. Bu giren su, Akdeniz'in güney kıyılarında doğuya doğru bir akım yaratmaktadır. Bu akıntı Levant'a varmakta, Akdeniz'in doğu kıyısında kuzeye dönmekte, kuzey kıyısında batıya doğru yönelmektedir. Karadeniz'in durumuyla tamamen farklıdır. Karadeniz'den Akdeniz'e bir üst akıntı olarak, Akdeniz'e göre daha tatlı bir su akımı gerçekleşmektedir. Altansa bir tuzlu su akımı Akdeniz'den, Karadeniz'e yönelmektedir.

8 Bernard Randolph, *Ege Takım Adaları: Arşipelago* (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998).

Karadeniz'den, Ege Denizi'ne giren su Akdeniz'in kuzey kıyısında batıya yönelen akıma katılmakta ve Cebelitarık'tan, Atlas Okyanusu'na doğru yönelmektedir.⁹ Bu genel akıntı doğrultuları Akdeniz'deki adalara rastladığında, adaların etrafında çevrimler yaratmaktadır.

Akdeniz'in İklimi ve Rüzgârları

Akdeniz iklimi, insan yerleşmeleri için çok uygun bir iklim türüdür. Akdeniz kış dönemlerinde Batı Avrupa'nın nemli ılıman ikliminin, yaz aylarında Kuzey Afrika'nın kurak ikliminin etkisi altındadır. Yağışlar kasım ve nisan ayları arasında yayılmaktadır. Rüzgârların yönünü, Akdeniz ve çevresindeki yüksek basınç ve alçak basınç merkezlerinin konumu belirlemektedir. Genel olarak yaz aylarında bir yüksek basınç kitlesi halinde Akdeniz'e çöken kuru hava kuzey ve batıdan gelen hava kitlelerini engelleyerek, Akdeniz üzerinde siklon oluşumunu engellemekte, bu aylarda Akdeniz'i gemilerin seyrine uygun hale getirmektedir. Kış aylarında Azor yüksek basınç alanı etkin hale gelmekte, rüzgârlar bu alanlardan Akdeniz ve kıyılarında oluşan alçak basınç alanlarına taşımakta Akdeniz'de siklonlar oluşmaktadır.¹⁰ Akdeniz'in kıyı çizgilerinin özellikleri ve bir iç deniz olması dolayısıyla, Atlantik Okyanusu'nda güçlü olan gelgit hareketleri, Akdeniz'de sınırlı ölçekte kalmakta; gemilerin seyrinde sorunlar yaratmamakta, akarsuların ağzında delta ların oluşumunu kolaylaştırmaktadır.¹¹ Akdeniz'in, on bin yıllık tarihi içinde iklim sabit kalmamıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda yamaçlar ve yaylalarda yeni bir tarım yapılanması gerçekleştirildi. Tarım alanları darılırken, ağaç ürünlerinin yayılımı arttı. Akdeniz'de buğday, ağaç ürünleri (zeytin, üzüm), küçükbaş hayvancılığının dengesi yeniden kuruldu.¹²

Akdeniz'de Gemi Teknolojisinde Yaşanan Gelişmeler

Bütünlüğü olan bir Akdeniz uygarlığından söz edebilmek için gelişmiş bir deniz ulaşımı teknolojisinin varlığı gerekmektedir. Sal ve yelkenden oluşan ilk tekneler Mısır'da MÖ 4000 yılına kadar geriye gitmektedir. Gemileri bir uygarlığın gelişiminde etkin olarak kullananlar, MÖ 1500 ile MÖ 1200 arasında Fenikeliler olmuştur.¹³ Bu yıllarda Akdeniz'de kullanılan gemilerde yelkenli ticaret gemisi ve kürekli savaş gemisi ayrımı da Akdeniz'e yerleşmiştir. Bu ayrım varlığını 17. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Gemi teknolojisinde en önemli atılım 19. yüzyılın ilk yıllarından

9 Abulafia, *Büyük Deniz*, 23.

10 Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2013).

11 Bkz. John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*, çev. Füsün Tayanç, Tunc Tayanç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004).

12 Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870: Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2010), 20-30.

13 Abulafia, *Büyük Deniz*, 100.

itibaren hareket enerjisini su buharı gücünden alan buharlı gemilerin yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla gerçekleşmiştir. Akdeniz’de, 1830-40’lı yıllardan itibaren yelkenli ahşap teknelerin yerini, demir-çelikten yapılmış buharlı gemiler almaya başlamıştır. Bu gemilerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, kullanılma amaçlarına ve taşıdıkları yüklere göre bir uzmanlaşma gelişmiştir.

Akdeniz’de Seyir Bilgisinde ve Seyre Yardımcı Altyapının İnşasında Yaşanan Gelişmeler

12. yüzyılın ortalarına kadar denizde seyir etmek daha çok kıyı kaptanlığı yoluyla ve kıyılarda dolaşarak oluyordu. Fenikeliler, rüzgâr gülünü biliyorlardı. Gece astronomi bilgisini, gündüz güneş bilgisini kullanarak, belli ölçülerde açık deniz seyri yapıyorlardı. 1250’li yıllarda pusulanın kullanılmasıyla açık deniz seyri kolaylaştı, önce su pusulası daha sonra iğne pusulası kullanılmaya başladı. Pusula kullanılarak kıyı işaretlerine bağlı olmayan seyirler olanaklı hale gelince, 13-14. yüzyıllarda “portalan haritaları” gelişti. Bu haritalar genellikle Akdeniz merkezli haritalardı. Enlemin hesabıyla portalan haritalarından enlem ve boylamlı haritalara geçiş başladı. 16. yüzyılın ortalarında Mercator’un 1569 tarihli haritası bu tür haritaların en ünlüsüdür. Osmanlı İmparatorluğu denizcileriyse, 16. yüzyılda haritacılık ve astronomi bilgisine dayalı güncel seyir bilgisine sahipti. Denizde gemilerin seyir riskini azaltmak, güvenliğini artırmak bakımından atılan en önemli adımlardan biri, 1891 yılında gemilere telsiz konulmaya başlanması olmuştur. 1903 yılında Berlin’de toplanan bir konferansta bu konudaki uluslararası kurallar belirlenmiştir. 1912 yılına gelindiğinde, dünyada dört yüz yetmiş dokuz kıyı telsiz istasyonu kurulmuş ve iki bin yedi yüz elli iki gemiye telsiz konulmuş bulunuyordu.

Gemi Taşımacılığında Kullanılan Taşıma Kaplarının Gelişimi

Akdeniz’de deniz ticaretinin gelişebilmesi için sadece gemi teknolojisindeki gelişme yeterli olmamaktadır. Özellikle şarap, zeytinyağı gibi sıvı malların ve buğday, arpa vb. tanelilerin gemilerle nakledilmesini sağlayacak kapların gelişmiş olması gerekmektedir. Bu amaçla Akdeniz’de kullanılan ilk kaplar amforalar olmuştur. Amforalar kalkınca sıvı malzemeyi taşımak üzere, onun yerini ahşap fiçiler almıştır. Sanayi devrimi sonrasında metal üretimindeki artış sonucu, sıvı ve katı malzeme taşımak üzere, metalden yapılmış kaplar kullanılmaya başlamıştır. İlk tenekeerler, 1810’lu yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Deniz taşımacılığında verimliliği artırmada, kullanılan kaplarda sağlanan gelişmelerin etkisi oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır. Daha büyük verimlilik sağlamak için tankerlerde, yük gemilerinde olduğu gibi taşıma konusunda uzmanlaşmaya gidilmiştir. Bu bakımdan devrimci bir atılım, 1950’li yıllarda kuru kargoların taşınmasında konteynerlerin kullanılmaya başlaması olmuş ve hızla yaygınlaşmıştır.

Akdeniz’de Ticarete ve Kapital Birikiminde Kurumsal/Hukuksal Altyapının Gelişimi ve Farklaşması Üzerine

Akdeniz’in dönemlere göre tarihi coğrafyasının anlatısının kurulmasında, teknolojik gelişmenin bilinmesi önemlidir ama bu tek başına yeterli değildir, kurumsal gelişmelerle tamamlanması gerekir. Özellikle bu kurumsal değişimin kapital birikim süreçleriyle ilişkilendirilmesi, Akdeniz’in gelişme dinamiklerinin kavranmasını kolaylaştıracaktır. Bu bakımdan Akdeniz’in tarihi coğrafyasını oluştururken, üç farklı aşamadan söz edilebilir. Bunlardan ilki, Roma hukukunda “tüzel kişilik” kavramının geliştirilmiş olmasıdır. “Tüzel kişilik”ler, kent yönetimi ve şirketleşme yoluyla Akdeniz’in tarihi coğrafyasının aktörlerinin kapasitesini yükseltmek bakımından önemli bir adım oluşturmuştur.¹⁴ Akdeniz ticaretinde, 13. yüzyılda bir ticari devrim yaşanmıştır. Tüccarların mallarıyla birlikte yolculuk yapmalarına gereksinme kalmamış; yolculuk eden tüccardan, oturan tüccara geçiş olanaklı hale gelmiştir. Bu geçiş liman kentleri arasında bir farklılaşmanın ortaya çıkmasına ve eskisinden farklı bir kademelenmenin gelişmesine olanak vermiştir. Bu gelişmeler yansımaları gemilerin sahiplik biçimlerindeki değişimlerde gösterdi. Gezgin tüccarlar zamanında gemi sahipliği çok sayıda küçük kapital sahibi tarafından bölüşülüyordu. Ticaretin gelişmesi ve kapital birikiminin artışıyla birlikte, 14. yüzyıl sonrasında hâkim biçim tek sahiplilik haline geldi. Bu büyük dönüşüme paralel olarak, ticaret faaliyetlerinin kurumsallaşma biçimlerinde de değişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Roma döneminde tüccarların tek girişli muhasebe defterleri tuttuğu bilinmektedir. Tek girişli bir muhasebe, yolculuk eden tüccar için yeterliyken, oturan tüccar için artık yeterli olmamaktadır. Bu nedenle de Venedik’te iki girişli ya da T tipi muhasebe sistemleri gelişmiştir. Ancak böyle bir muhasebe sisteminde kendi işlemleriyle ortağının ya da ajanının yaptığı işlemleri ayrı ayrı görebilecek ve denetleyebilecektir.¹⁵ Diğer önemli bir buluş, poliçenin kullanılmaya başlamasıdır. Gezgin tüccarlar için de yararlı olan bu kurumsal düzenleme, yerleşik tüccarın ortaya çıkışıyla zorunluluk haline gelmiştir. Artık tüccar, kendisi yolculuk yapmadığı için alışverişinde parasını yanında taşımasına olanak yoktu. Sonradan paranın gönderilmesini örgütlemek de çok sorunlar yaratıyordu. Ayrıca paranın kendisinin yollarda taşınması, soyguncular için çok uygun bir ortam hazırlıyordu. Bunların dışında, artan ticaret hacminin gerektirdiği gümüş ve altın parayı sağlamakla karşılaşılan mevsimsel kıtlıkların aşılması da bu yolla bir bakıma kolaylaşıyordu.

14 Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

15 Fredric Lane, *Venice: A Maritime Republic* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1973), 140.

Korsanlık

Ticaret ve korsanlık birbirini tamamlayıcıdır.¹⁶ 13. yüzyılda Cenova'da ve diğer liman kentlerinde korsanlığa yatırım yapmak bir ticari pratik haline gelmişti. Kapital sahipleri, kentlerinin düşmanlarıyla ya da kilisenin düşmanlarıyla çarpışmak için bir kadirge donatıyorlardı. Bunu finanse edenlere %25-100 arasında değişen bir kâr sözü veriliyordu. Korsanlar sefer sonrasında, Cenova'da ya da vurgun mallarının satıldığı yerlerde söz verdikleri kârı ödüyorlardı.¹⁷ Korsanlığın sistem içinde sadece ticaret alanında değil, savaş alanında da adeta kurumsallaşmış bir yeri bulunuyordu.

III. Dönemlere Göre Akdeniz'in Tarihi Coğrafyası İçin Bir Anlatı

Akdeniz'in 10.000 yıllık tarihine ilişkin bir anlatı kurarken bu uzun tarihi dönemi tarihsel coğrafya süreçlerinin farklılıklarına göre altı döneme ayırarak ele almak uygun olacaktır.

Birinci Dönem: Akdeniz'in Oluştugu MÖ 8000'den, MÖ 1000'de Truva'nın Çöküşüne Kadar Geçen Süre

Bu yedi bin yıllık çok uzun bir süreyi kapsamaktadır. Bu dönem içinde Neolitik (Cıvalı Taş Dönemi), Kalkolitik (Bakır Çağı), Bronz Çağı ve Demir Çağı'nın başlangıcı bulunmaktadır.¹⁸ Bu dönemin ilk beş bin yılında, bir Akdeniz bütünlüğünden söz etmek doğru olmaz. Akdeniz'in kıyılarında elverişli konuma sahip yerlerde birbirleriyle ilişkisi zayıf küçük yerleşmeler yer alıyordu. Bir Akdeniz olgusundan söz edebilmek için, Bronz Çağı'nı beklemek gerekir. Bronz Çağı, Anadolu'da MÖ 3000'de başlamışsa da Girit'te, Ege'de ve Yunanistan'da MÖ 2500-MÖ 2000 yılları arasında gerçekleşmiştir.¹⁹

Bu dönemde bir Akdeniz bütünlüşmesi oluşmaya başlamıştır. Finikeliler, MÖ 1400'lerde Doğu Akdeniz'de liman kentleri arasında bir ticaret ağı oluşturmuştu. Dönemin Akdeniz uygarlığı, iki odak etrafında gelişmişti. Bunlardan birinci odağı, Ege'deki Kiklad Adaları ve Girit Adası, ikinci odağı Truva oluşturuyordu. Akdeniz'deki ilk uygarlıkların gelişmesinin Ege'de başlamış olmasında çok adalı yapısı etkili olmuştu.

Bronz Çağı sonunda, Demir Çağı başında nedenleri yeterince

16 Cyrus H. Karkaker, *Piracy was a Business* (Rindge, New Hampshire: Richard R. Smith Publisher, Inc., 1953), 24.

17 Eugene H. Bryne, *Genoese Shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries* (Cambridge, Mass.: The Medieval Academy of America, 1930), 62.

18 Bkz. Ufuk Esin, *İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I: Doğal Çevre Sorunu* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1979); Esin, *İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupalı Kültürler Sorunu* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1981).

19 Bkz. Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994).

açıklanmamış bir çöküş yaşanmaya başladı. Akdeniz'in uygarlık odaklarını oluşturan kentler yıkıldı. Bu dönemde sadece Akdeniz'deki adalarda ve kıyı kentlerinde değil, karalardaki imparatorlukların önemli kentleri de yıkılıyordu. Nitekim Anadolu'da Hititlerin başkenti Hattuşaş da MÖ 1200'lerde yıkılmıştır. Bu kentler etrafında oluşan kültürel odaklar dağılmış, saray ekonomileri çökmüş, köy ekonomilerine dönüşmüş, Akdeniz'de MÖ 1200-MÖ 800 arasında geniş alanları kontrol eden siyasi otoritenin kalmadığı, günümüze gelen yazılı belgelerin bulunmadığı dört yüz yıl kadar süren bir karanlık çağ yaşanmıştır.

İkinci Dönem: MÖ 1000'den MÖ 508'e, Roma Cumhuriyetinin Kuruluşuna Kadar Geçen Süre

Akdeniz, MÖ 800'den itibaren karanlık çağdan çıkmaya başladığında, Akdeniz'de üç yenilikçi ticaret odağı oluşmaya başlamıştı. Bunlar Fenikelilerin, Yunanlılar ve Etrüsklerin kurdukları kentlerin oluşturduğu ticaret ağlarıdır. Bu dönemde Akdeniz mekanını birleştiren ticaret ağlarının temel ögesi, kent devletleri oldu. Kent devleti, kapalı, kendine yeterli bir yerleşme hücreydi. Akdeniz'i oluşturan ticaret ağının ikinci ögesi, kolonilerdir. Genellikle MÖ 800'den sonra sayıları artmıştır. Üç ticaret ağının etkileşmesi, İtalya'nın güneyinde Sybaris'te yoğunluk kazanmış burada bir *emporium* oluşmuştu; bu Yunan, Fenike ve Etrüsk mallarının hepsini bir araya getiriyordu. Yunan kültürüyle, Fenike kültürünün yarıştığı yer Sicilya Adası olmuştu. Yunan kültürü, bu dönemde İspanya'nın doğu kıyılarına yayıldı, Tarragona ve Tyris'te bir *emporium* kuruldu.²⁰ Bu dönemde Fenike, Yunan ve Etrüsk ticaret sistemleri artık Akdeniz'in tümünü kapsar hale geldiği için Akdeniz'in bütünlüğünün kurulması tamamlanmış bulunuyordu.

Üçüncü Dönem: Roma Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan 13. Yüzyılda Akdeniz'de Ticari Devrim Yaşanuncaya Kadar Geçen Süre, Roma ve Bizans Akdeniz'i

Bu dönemde Akdeniz'in bütünlüğünü sağlayan temel mekanizma, kent devletleri ve adalar arasında kurulan ticari ağlar olmaktan çıkıp, karalardaki büyük alanların denetimine yönelik siyasal güç projeleri haline geldi. Artık Akdeniz'in denetimi, karaların denetlenmesiyle kurulacaktı. Önceki dönemlerde kara güçleri Asurlular, Hititliler, Mısırlılar denizlerdeki denetimlerle ilgilenmiyorlardı. Deniz onların denetimlerinin sınırlarını oluşturuyordu. MÖ 6. yüzyıldaki Pers genişlemesinin başlangıcında onlar da işgal ettikleri kentleri vergiye bağlıyor ama işlerine karışmıyorlardı. Oysa İyon kentlerinin, denizle güçlü ilişkileri bulunuyordu. Bu kentleri almaları, onların fetih programını değiştirmiş, Helen kentlerini de kapsar hale getirmişti. MÖ 499'da Persler büyük bir

²⁰ Abulafia, *Büyük Deniz*, 149-62.

donanma oluşturduğunda, bu donanma temelde Fenike gemilerine dayanıyordu.

Bu tehdit karşısında Perslere karşı otuz bir kent bir araya gelerek, MÖ 477'de Delos Birliği'ni kurdular. Delos Adası, Ege'nin ortasındaki bir kült merkezi olarak böyle bir işlev için uygun görülmüştü. Persler karşısında güç birliklerini teyit ediyordu. Bu savaşlardan Atina bir deniz imparatorluğunun başkenti olarak çıkmıştı; görkemli bir inşaa süreci yaşamıştı. MÖ 5. yüzyılın ortasında bir seçkinler demokrasi uyguluyordu.²¹

Atina İmparatorluğu çözüldükten sonra Akdeniz'deki güçler dengesini yeniden belirleyen, Roma İmparatorluğu'nun doğması oldu. Roma'nın tüm Akdeniz'i denetimi altına alması yüzyıllar aldı. Akdeniz'in bir Roma gölü haline gelmesi, Octavius'un MÖ 30'da Mısır'ın ilhakını ilan etmesiyle tamamlandı. Oktavius'un iktidara gelmesi sonrasında Akdeniz'in tüm kıyıları ve adaları Roma'nın egemenliğine girdi, iki yüz yıl süren *Pax Romana* dönemi başladı.

Yunan tanrıları, Romalılarca yeni adlarla üretilmişti. İmparatorlarını da tanrılaştırıyorlardı. Ama Yahudilere ibadet hakkı tanımışlardı. Hıristiyanlık yayılmaya başladığında Hıristiyanlar Yahudilerle yarışırken, Romalılardan işkence görüyorlardı. Constantinus, MS 312'de Hıristiyanlığı kabul etti. Constantin'in politikası, Hıristiyanlığın Akdeniz'de yayılmasını hızlandırdı. Ama kısa süre içinde görüş ayrılıkları belirdi. Constantin, Yeni Roma'yı (Kostantinopolis) kurarken, bu kentin putperest tapınaklarıyla kirletilmesini istemiyordu. MS 325'de İznik'te toplanan kilise konsülüne başkanlık etti. Burada kabul edilen İznik Amentüsü, Ortodoks Hıristiyanlığın temeli haline geldi. MS 700'lerde Akdeniz'de Arap akınları başladığında Akdeniz'de Hıristiyanlık Katolik ve Ortodoks olarak iki ayrılarak yerleşmiş bulunuyordu.²²

Bu imparatorluk, MS 350'ler de Çin'in baskısıyla doğudan başlayan Hun, Slav ve Alan göçleri çoğunluğu Germen olan Gotlar, Anglo-Saksonlar, Vandallar ve Frankları yerlerinden oynatarak güney batıya sürmüştü. Roma bu gerçeğe MS 375'de yüz yüze gelmiş ve kavimler göçünün etkisiyle MS 395'de Batı ve Doğu Roma olarak ikiye bölünmüştü. Bu göç devam etmiş ve 5. yüzyılda Batı Roma ve Batı Akdeniz'de istilalar dolayısıyla büyük bir belirsizlik yaşanmaya başlamıştı. Batı Roma'nın yok oluşu, ekonomik ağırlığın doğuya kayması sonucunu doğurdu. Doğu kentli, batı kırsaldı. İskenderiye, Efes, Gazze geliyordu. Yeni Roma'nın kuruluşundan yüz elli yıl geçtikten sonra Akdeniz'in siyasal ve etnik coğrafyası büyük ölçüde değişmişti.

6. yüzyılda, Bizans eski Roma'nın bütünlüğünü yeniden üretemedi. Bizans, sadece kuzey barbarlarının tehdidi altında değil doğudan da gelen güçlü bir tehdidin altındaydı. Bu tehdit yalnız Perslerden değil, daha

21 Bkz. Alfred Zimmern, *The Greek Commonwealth* (Glasgow: Oxford University Press, 1961).

22 Abulafia, *Büyük Deniz*, 247-61.

önemli olarak yeni yükselmeye başlayan Müslümanlardan geliyordu. Müslümanların Avrupa'da ilerleyişi, MS 732'de Frankların Poitiers Savaşı'nı kazanmasıyla durmuştur. Karşılarındaki temel güç Charlemagne ve Frank ordularıydı. Müslüman hâkimiyetinin Fas, İspanya ve nihayet Sicilya'yı içerecek şekilde genişlemesi, Akdeniz'in güney yarısını fırsatlar sunan bir Müslüman gölüne çevirmişti. Müslümanların "kâfir toprakları"na gitmesi yasaklandığı için, Akdeniz'deki ticaret Müslümanların topraklarını Hıristiyan ve Yahudi tüccarlara açmasıyla gerçekleşiyordu.

Cenova, Pisa ve Venedik tüccarları daha önceki dönemin yıldızı, Amal tüccarlarından farklı davranıyorlardı. Daha üst kademe tüketicilere yönelerek, Güney Almanya'daki saraylara ve kentlere yöneldiler. Champagne pazarlarından Felemenk yün kumaşları alıyorlardı. Bu üç kent Akdeniz dışında, Batı Avrupa'da dallanıp budaklanan bir ticari ağ oluşturmaya başladılar. Ticaret nitelik değiştirmeye başlıyordu. Ticari bir devrime doğru yol alınmaya başlıyordu. İtalya'nın kuzeyinde oluşan Cenova, Pisa ve Venedik ticaretlerini oturtuktan sonra Akdeniz'de Müslüman hâkimiyetini geriletmeye başladılar. Venedik, Adriyatik'in Müslüman korsanlardan kurtarılması için MS 880'de Bizanslılarla işbirliği yaparak karşılığında Bizans'tan imtiyazlar sağladı. Pisa donanması, MS 1063 Müslüman Palermo'ya, MS 1078'de Tunus sahilindeki Mehdiye kentine saldırıda bulundu. MS 1060'larda Norman şövalyelerinin Sicilya'yı işgallerinden sonra 11. yüzyıl sonunda Müslümanlar Akdeniz'deki mutlak hâkimiyetlerini yitirmiş oldular. Akdeniz'deki Müslüman denetimin geriletilmesi konusunda yeni bir girişim, MS 1085'de Papa tarafından Haçlı seferlerinin örgütlenmesiyle başlatıldı.²³ Haçlı orduları, MS 1098'de Antakya'yı, 1099'da Kudüs'ü aldılar. Müslüman denizciliği, Hıristiyan donanmalarına karşı koyamıyordu. Doğu Akdeniz güzergâhları, Pisalılar, Cenevizliler ve Venediklilerin elinde geçti. Bizans İmparatoru, Venedik'in desteği olmadan dayanamayacağını görerek MS 1126'da verdiği imtiyazları teyit etti. İstanbul Haliç'te, Venedik tüccarları için bir mahalle oluşturuldu.

MS 1202'de IV. Haçlı Seferi planlanmaya başladığında, hedef olarak Selahaddin Eyyubi'nin esas güç merkezi İskenderiye'ye yönelmiş bulunuyordu. Ama hazırlık sırasında Bizans'ın yaşadığı iktidar krizi, Venediklilerin yönlendirmesiyle seferin hedefini değiştirdi, Konstantinopolis'e yöneltti. MS 1204'te Konstantinopolis işgal edildi ve yağmalandı. İstanbul'un Latin İmparatorluğunun elinde bulunduğu dönemde, Batı Ege'de ve İstanbul'da Venedikliler hâkim bulunuyordu. İznik'te direnen Mihail Paleologos MS 1261'de kurulmuş olan Latin İmparatorluğunu yıkarak, Konstantinopolis'i geri alınca durum değişti. Bizans İmparatorlarının Konstantinopol'den uzak kaldığı 57 yılda İzmir bir ticaret merkezi olarak önem kazanmıştı. Bizanslılar Konstantinopol'e geri dönmelerinden sonra kuzeye yöneldiler, İzmir'i Cenevizlilerin, Anadolu'yu

23 Abulafia, *Büyük Deniz*, 311-26.

Müslümanların kontrolüne bıraktılar. Akdeniz'in doğusunda çatışmalar içinde egemenlikler sürekli olarak yeniden tanımlanırken, Batı Akdeniz de sakin değildi.

13. yüzyılda bir ticari devrim yaşanırken artık bir dünya ekonomisi oluşmaya başlamıştır. Akdeniz, üç kanaldan dünyaya bağlanıyordu.²⁴ Bu yollardan biri, kuzey yoluydu. Genova, Venedik, Konstantinapol, Trabzon, Tebriz üzerinden İpek Yolu'yla Semerkant'a ve Asya'ya bağlanıyordu. Orta yol denilebilecek ikincisi Venedik, Antakya, Halep, Bağdat ve Basra üzerinden Hindistan'a bağlanan, Baharat Yolu'ydu. Güney yolu denilebilecek üçüncü yol İskenderiye, Kahire, Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu yoluyla, Hindistan'a bağlanıyordu. Akdeniz, Asya'yla sıkı sıkıya bağlıken, Avrupa'yla bağlantısı çok daha zayıftı. Böyle bir ilişki ağının oluşması, sadece Akdeniz ve çevresindeki siyasal yapılanma dolayısıyla ortaya çıkmamıştı. 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi, Asya ötesindeki ticaret yollarının yeniden düzenlenmesinin de etkisi vardı. Moğol yükselişi sonrasında, Doğu ipeklilerini Karadeniz sahillerine getiren bir güzergâh açılmıştı. Bu gelişme Akdeniz'deki değişimle bir araya gelince kuzey yolu oluşmuştu.

Dördüncü Dönem: 13. ve 16. Yüzyıllar Arasında, Rönesans'ı Yaratan, Dünyanın Ticari Merkezi Olan ve Merkezi Rolünü Korumak İçin Mücadele Eden Akdeniz

Akdeniz'de, 13. yüzyılda yaşanan ticari devrim ve bunun paralelinde oluşan, Pisa-Floransa Cumhuriyetleri, Cenova Cumhuriyeti, Venedik Cumhuriyeti, Napoli Krallığı, Milano Dukalığı, Savoie Dukalığı, Papalık Hükümeti, Napoli ve Sicilya krallıkları gibi kent devletlerinin karşılıklı etkileşimleriyle İtalya'da oluştukları yenilikçi ortam, Rönesans'ın doğmasına yol açtı. Akdeniz, Antik Yunanda kendi ürettiği düşüncüyü yeniden keşfediyordu. Ortaçağ'da kıymeti kalmamış insana değeri yeniden iade edildi. Geliştirilen Hümanist düşünce içinde insanın yapabilirliğine inanılmaya başladı, insan merkezilik gelişti. Bu bağlamda yeryüzü, araştırılmaya değer bir yer olarak görülmeye başlamıştır. Böyle bir gelişme, Avrupa'da coğrafi keşiflerin ve aydınlanmanın önünü açmıştır. Bu gelişme bir sonraki dönemde, Akdeniz'in Avrupa karşısında gerileme sürecinin işlemeye başlamasının da yolunu açmıştır.²⁵

14. yüzyıl sonunda Akdeniz'de egemenlik, küçük güçler arasında parçalanmıştı. Akdeniz ticaretini denetlemekteki temelde büyük yarışma, Ceneviz ve Venedik arasında yaşanıyordu. Bu yarışma, zaman zaman savaşa dönüşüyordu. Temel anlaşmazlık, Ege'den Karadeniz'e ulaşımının denetlenmesi konusunda yaşanıyordu. 15. yüzyılda bir yandan Akdeniz'deki parçalanmış egemenlikler hem Batı Akdeniz'de hem de

24 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri* (İstanbul: Metis Yayınları, 1990).

25 Bu konuda klasik bir eser için bkz. Jacob Burckhardt, *İtalya'da Rönesans Kültürü*, 2 cilt (İstanbul: Maarif Vekaleti, 1957-1958).

Doğu Akdeniz'de bütünleşerek büyük güçler haline geliyordu. Öte yandan özellikle 15. yüzyılda dünya okyanuslarında bir keşifler çağı açılıyordu. Akdeniz'in batısında bir bütünleşme olurken, doğusunda Osmanlı İmparatorluğu yükseliyor ve bu bölgede siyasal egemenliği bütünleştiriyordu. Osmanlı Devleti, kuruluşunda bir kara gücüydü. Başlangıçta, denizler üzerinde stratejik bir amacı yoktu. Ama II. Mehmet'in, 1453'de Konstantinapol'ü ele geçirmesi, önemli bir kırılma noktası olmuştur. 15. yüzyılda Akdeniz'in batısında ve doğusunda iki büyük güç oluşurken, İtalya'nın inovatif kent devletlerinin başını çeken Venedik ve Ceneviz kent devletleri denetledikleri ticaret ağlarının işlerliğini korumaya çalışıyorlardı. 15. yüzyılın sonunda, dünyanın keşifler çağına girmesinin sonuçları alınmaya başlamıştı. Bunda Rönesans'ın dünyayı keşfedilecek bir yer olarak görmesinin payı yüksekti.

16. yüzyılın ilk yirmi yılında, Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı alması, Doğu Akdeniz'i bir Osmanlı Gölü haline getirmişti. 1530'larda Osmanlı donanması Akdeniz'de korku salıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlılar, Akdeniz'in büyük adalarını kendi denetimi altına almak istiyordu. Bu bakımdan Malta, Osmanlıların hedefinde bulunuyordu. Osmanlılar, Malta'da yenilgiye uğradılar. Bu yenilgi, Osmanlıların Akdeniz'in batısına açılmasını durdurmuş oldu. Bu durumda Osmanlılar, Cenevizlilerin elindeki Sakız ve Venediklilerin elinde bulunan Girit ve Kıbrıs adalarını almaya yöneldi. Osmanlılar, 1566'da Cenevizlileri Sakız'dan uzaklaştırdılar. Osmanlılar 1570 yılında, dört yüz gemilik bir donanmayla yüz bin kişilik bir orduyu Kıbrıs'a çıkardılar. Lefkoşe ve Mağusa alındıktan sonra, Kıbrıs bir beylerbeylik haline getirildi.²⁶ Kıbrıs'ın Osmanlılarca alınması, Avrupa'da büyük tepkilere neden oldu. Papalık Venedik, Ceneviz ve İspanya Krallığının gemilerinin oluşturduğu donanmayla Osmanlı donanması, 7 Ekim 1571 tarihinde İnebahtı'da savaştılar. Kötü yönetilen Osmanlı donanması, ağır bir mağlubiyet aldı.²⁷ Her ne kadar Osmanlı donanması bir yıl içinde yenilenmiş olsa da Akdeniz'deki Türk üstünlüğünün tılsımı bozulmuştu.

Akdeniz, Portekiz etkisine karşı koymanın yolunu bulmuştu. Ama aynı yüzyılın sonunda okyanusta güçlenen İngilizlerin, Hollandalıların hâkimiyetine karşı koymakta aynı ölçüde başarılı olamayacaktır. İngilizlerin yaklaşımı, Portekiz'den farklıydı. Akdeniz ticaretini denetlemeyi, ticaret güzergâhını değiştirerek değil var olan güzergâhtaki ticareti ele geçirecek yapmaya çalışıyorlardı.

16. yüzyıl boyunca Akdeniz'in büyük güçleri kendi aralarında savaşırken, okyanustaki gelişmeler sonucunda Akdeniz denizciliğinin dünyaya göre önemi büyük ölçüde azalmıştı. Braudel'in yaptığı bir tahmine göre, Akdeniz'deki savaş ve ticaret gemilerinin toplam tonajı üç yüz bin-üç yüz elli bin arasında bir yerdedi. Bu hesapta, Osmanlı gemileri tonajı

²⁶ Bu konuda ayrıntılar için bkz. Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878* (Lefkoşa: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, 2000).

²⁷ Lane, *Venice: A Maritime Republic*, 369-74.

seksen bin, İspanya gemileri tonajı altmış bin, kent devletleri Venedik, Cenova, Marsilya, Napoli ve Sicilya'nın her birinin gemileri için otuz bin tonla-kırk bin ton, korsanlar için on bin tonluk bir kapasite varsayılmıştır.²⁸ Oysa okyanuslardaki tonaj toplamı, altı yüz binle-yedi yüz bin olarak kestirilmiştir.

Beşinci Dönem: 17. Yüzyıldan 2. Dünya Savaşı Sonuna Kadar Geçen Sürede, Emperyalist Denetime Giren Akdeniz

Bu dönemi daha önceki dönemden ayıran temel özellik, Akdeniz'in denetiminin içteki güçlerden dıştaki güçlerin eline geçmesiydi. İçteki güçler, denetlemek için çatışarak üstünlüğü sağladıktan sonra siyasal üstünlük kurmak durumundadır. Oysa dıştan gelen gücün hakimiyeti farklı bir şekilde kurulmaktadır. İlişki içinde kalarak, hakimiyet kurmaya çalışılmaktadır. Kurulan hakimiyet sadece savaş gücünde sağlanan bir üstünlük değil, çok yönlü bir üstünlüktür.

İtalya'nın kent devletlerinin oluşturduğu yenilikçi çevre, 15-16. yüzyılda Rönesans'ı yaratmak ve bilimsel devrimin ilk adımlarını atabilmek kapasitesini göstermesine karşın 17. yüzyılda Aydınlanmanın; 18. ve 19. yüzyıllardaki sanayi ve teknoloji devriminin öncülüğünü yapmayı İngiltere, Fransa, Hollanda gibi Avrupa ülkelerine kaptırmışlardır. Kapitalizmin kurumsallaşması ve gelişmesi bakımından da durum aynıdır. Kapitalizmin, 16-19. yüzyıllar arasında kurumsallaşması gelişmiş, Akdeniz yenilikler üreten bir yer olmaktan çıkarak, kendi dışında üretilen yeniliklere uyum sağlama durumunda kalan bir yer haline gelmişti.

Akdeniz'in, Akdeniz dışındaki güçler tarafından denetlenir hale gelmesinde, iki yenilikçi kentten Cenevizliler, Venediklilerden daha farklı rol oynamışlardır. 16. yüzyılın ilk yarısında Amerika'dan bol miktarda gelen gümüş, Cenevizlilerin denetimindeki Sevilla'ya akıyordu. Bu akım Cenevizli Grimaldi, Pinelli, Lomellini, Spinola ve Doria ailelerinin güçlenmesini sağlıyordu. Bu aileler, II. Filip'in çok kârlı hale gelen bankerliğini yapıyordu. Cenevizli bankerlerin finansman gücü, Venedik'in baharat ticaretini canlandırmasını sağladı. Amerika'dan Avrupa'ya olan gümüş akımının Sevilla'dan Amsterdam'a kayması, Cenovalı bankerlerini önemli ölçüde sarstı. Felemenk hegemonyasının kurulması, dünya kapitalist ekonomisinin kuzeye kaymasına neden oldu. Karlılıkları düşse de Cenovalı bankerler, 17-18. yüzyılda Fransa ve Avusturya'nın sanayi projelerini finanse ettiler. Onların finansman konusundaki ilgileri Akdeniz'den uzaklaşarak, Atlantik ve Kuzey Denizi işlerini ön plana aldılar. Bu da Akdeniz'in gerileme sürecine katkıda bulunmuş oldu.

17. yüzyıl Akdeniz'de bir dönüm noktası haline gelmişti. Cenevizlerin Levant ticaretini canlandırmaya çalışması Atlantik Okyanusu tüccarları bakımından Hollanda'dan Brezilya'ya, İngiltere'den Kuzey Amerika'ya, Doğu Hint Adaları'na, Londra'dan Moskova'ya kadar uzanan ilgi

²⁸ Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World*, 445.

alanındaki ticari iş olanaklarıyla karşılaştırıldığında artık çok önemli olmaktan çıkıyordu. Akdeniz'in, dünyayla ilişkilerinin kurulmasında yaşanan değişiklikler dolayısıyla Akdeniz içinde hangi kentlerin önem kazanacağını, hangi kentlerin önemini yitireceğini belirliyordu. Artık yeni dönemin kentleri güçlerini, Akdeniz içindeki kentlerle kurduğu ilişkilerden değil, Atlantik tüccarlarının kentleriyle kurulan ilişkilerden almaya başlamıştı.

15. ve 16. yüzyılda İzmir'in ekonomik yaşamı oldukça durağandı. İzmir'in kaderi, 1569'da Fransızlara ve 1580'lerde İngilizlere verilen imtiyazlar sonucunda değişti. İzmir ticaretinde Venediklilerin ve Cenevizlilerin payı gerilerken, onların yerini Fransa, İngiltere, Hollanda ve Avusturya almaya başlamıştır. İngilizlerin Levant Company'si 1581'de, Hollandalılarınki 1612'de imtiyaz almıştır. Fransızların ki 1666'da kurulmuştur. Bu şirketler, ticaret tekeline sahipti. Levant Company, Anadolu'da İzmir'i merkez olarak seçmiştir. Buna paralel olarak, 1610'da İngiliz ve Fransız konsoloslukları, Sakız'dan İzmir'e nakledilmiştir. Safavi-Osmanlı Savaşı'nın sona ermesi üzerine ipek ticaretinin İzmir'e kayması ve Ege'de hâkim olan Karaosmanoğlu ailesinin Avrupa'nın talebini karşılayacak tarımsal üretimi geliştirmesi ve Osmanlıların İzmir'de bilinçli olarak esnek bir yönetim uygulaması sonucunda, 17. yüzyılın sonuna doğru İzmir, Levant'ın yıldızı haline gelmiş ve çok sayıda Yahudi, Rum, Arap ve Ermeni tüccarlarını çekmiştir.²⁹

Osmanlılar, 16. yüzyılda uyguladıkları Ege'nin ve Doğu Akdeniz'in adalarını ele geçirme stratejisini bu yüzyılda da sürdürdü. Osmanlıların almadıkları tek stratejik önemdeki ada, Venediklilerin elindeki Girit'ti. Uygun koşulların doğduğunu düşünen Osmanlılar, seferi 1645'de başlattı. Bu yıl iki büyük merkez, Hanya ve Resmo Osmanlı yönetimine geçti. Adanın merkezi olan Kandiya'nın alınması, 1669 yılına kadar gecikmiştir. Girit'in kaybı, Venediklilerin Doğu Akdeniz'deki denetiminin büyük ölçüde yok olması demektir. Osmanlı ve Venedik savaşı bir anlamda eski dönemin savaşıdır. İngilizler denetimlerini başka tür ilişkilerle kuruyorlardı.³⁰

İngilizler, 1688'de Hollandalılarla yaptıkları barıştan sonra, 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başında İspanyollarla ve Fransızlarla yaptığı savaşı kazanması sonrasında, Hindistan ve Kuzey Amerika'da tek hakim güç haline gelmişti. 1707'de İngiltere ve İskoçya'nın birleşmesi sonunda, Büyük Britanya'nın oluşmasından sonra Akdeniz'le ilgili stratejisinde bir değişiklik oldu. Büyük Britanya, Akdeniz'de kalıcı üsler aramaya başladı. 1717'de de yapılan Utrecht Anlaşması sonucunda Akdeniz'de Cebelitarık ve Minorca'yı elde etti. 18. yüzyılda Venediklilerin ve Osmanlıların zayıflaması sonrasında özellikle Doğu Akdeniz'de oluşan iktidar boşluğuyla

29 Bkz. Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*.

30 Bkz. Ayşe Nühket Adıyeke, Nuri Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit* (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006).

Ruslar da, İngiltere ve Fransızlara verilen kapitülasyon haklarından yararlanabilecek, istedikleri yerlerde konsolosluk açabileceklerdi. Bu anlaşma sonrasında Ruslar'ın, Doğu Akdeniz'de denetimi arttı.

Fransız Devrimi sonrasında Napolyon Bonapart 12 Mayıs 1797 tarihinde Venedik'i işgal etti. Fransız Devrimi'nin özgürlük ilkesi paralelinde, Yahudileri gettolarına hapsedilmekten kurtarmış ve İyon Denizi'nde çok sayıda adayı elde etmişti. Aslında bu Venedik'in, Akdeniz'deki tarihsel rolünün sona ermesi demekti. Direktörler yönetimi dönemindeyse Napolyon Bonapart, İngiltere anakarasının istilasıyla görevlendirildiğinde, bu stratejinin yanlış olduğunu, İngiltere'ye karşı dolaylı bir strateji izlenmesi gerektiğini, bunun için Mısır'ın işgal edilerek Hindistan ticaretiyle bağlantısının kesilmesi gerektiğini savunmuştur. 19 Mayıs 1798 tarihinde büyük bir donanma ve askeri güç yanı sıra beraberinde Mısır'da araştırma yapacak eğitimi geliştirecek büyük bir bilim heyeti götürmüştür. Heyetin yanı sıra Fransızca, Yunanca ve Arapça baskı yapabilen matbaa makineleri götürüyordu. 1 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye gelerek, Osmanlı devletine savaş ilan etmeden askerlerini karaya çıkardılar. Aslında bu saldırı Osmanlı topraklarına olsa da gerçekte dünyada kurulmakta olan İngiliz sömürge imparatorluğuyla Fransız sömürge imparatorluğu arasında bir çatışma yaşanmaktadır.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, Akdeniz'de yeniden bir yapılanmaya girildi. Bu yeniden yapılanma sürecini farklı boyutlarıyla kavramak olanaklıdır. İlki sanayi devrimiydi. Bu bakımdan en önemli gelişme, sanayi devrimi sonrasında gemi yapım teknolojisindeki büyük değişim olmuştur. Akdeniz'de ulaşım ucuzluyor, daha güvenli hale geliyor Akdeniz'de mesafe-zaman matrisi değişiyor, başka bir deyişle Akdeniz zaman olarak küçülüyordu. İkincisi, Fransız Devrimi'yle milli egemenlik fikrinin geniş kabul görmeye başlaması ve ulus devletin doğmasıydı. Bu kendisini 19. yüzyılın Akdeniz mekânının siyasal olarak yeniden yapılanmasında gösterdi. Kent devletlerinin tasfiyesi sonucu ulusal birliklerin gerçekleştirilmesiyle devletler ortaya çıktı. Sanayi öncesi dönemin imparatorluklarının parçalanarak ulus kimlikleri üzerinden devletlerin oluşması süreci başladı. Bu sürecin işleyeceği iki imparatorluk vardı: Avusturya İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu. İtalya birleşmesinin doğuşu, Avusturya İmparatorluğu'ndan bir kopuşla gerçekleşti. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuş, Yunanistan'ın bağımsız bir krallık olarak tanınmasıyla gerçekleşti. Bu dönemde Akdeniz'in güney kıyılarını oluşturan Kuzey Afrika topraklarında ulusçuluk ideolojilerinin gelişmesi için erkendi. Bu topraklar, gelişmiş sanayi ülkelerince kendi sömürgelerine katılmak amacıyla işgal edilip, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılmıştır. Bu durumda, Akdeniz ülkelerinin iç dinamikleriyle bir yapılanma değil, Akdeniz dışındaki siyasal güçlerin yarattığı dış dinamiklerle belirlenme söz konusudur.

19. yüzyılın ikinci yarısı sonrasında, emperyalist güçlerin Akdeniz'deki ülkeleri denetlemesi ve yeni sömürgeler elde etmesi konusundaki mekanizmasında belirleyici olan dış ticaret ilişkileri olmasından

çok kapital ilişkileri olmaya başlamıştır. Avrupa'nın Atlantik kıyısı ülkeleri, bu dönemde biriken kapitalin karlılığını korumak amacıyla altyapı projeleri ve savaş ve yönetim finansmanı için Akdeniz'deki yönetimlere borç vermeye başlamış, bu süreç içinde borçlar döndürülemez düzeye ulaştığında içine girilen mali krizler gerekçesiyle bu yönetimlerin mali yönetimlerine, bazı hallerde de topraklarına el koyma fırsatları olarak ortaya çıkmıştır. Mısır'ın 1876 yılında yaşadığı krizi; Tunus (1869-1870), Osmanlılar (1881), Sırbistan (1895), Yunanistan (1898), Fas (1903) yaşamıştır.

20. yüzyılın başında, dünyanın büyük güçleri arasında bir paylaşım savaşı sürüyordu. Almanya ve İtalya gibi ulusal birliklerini ve sanayileşmesini geç gerçekleştirmiş olan Avrupa ülkeleri, sömürgelerin bölüşmesinden pay almak istiyordu. Bu çatışma sonunda, 1914 yılında 1. Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden oldu. Akdeniz bu savaşın asıl sahnelerinden biri değildi. İtilaf Devletleri'nden (*Entente*) İngiltere ve Fransa'nın donanmaları, Akdeniz'de tam bir hakimiyete sahipti. İttifak Devletleri'nin (*Central Powers*) böyle bir ortamda denizde yapabilecekleri çok sınırlıdır. Almanların yapabildikleri denizaltılarıyla baskın kampanyaları yürütmek olmuştur. 1. Dünya Savaşında, en etkili deniz savaşları Çanakkale Boğazı'nda yürütülmüştür. İtilaf Donanması, tüm gücüne rağmen Çanakkale Boğazını aşarak Rusya'ya yardım yolunu açamamıştır. Bu yolun açılmaması sonucu, Rusya'da 1917 yılında Ekim Devrimi gerçekleşmiş ve Lenin, Brest Litovsk Anlaşması'nı yaparak savaştan çekilmiştir. 1918 yılı kasımında, 1. Dünya Savaşı sona ererek barış anlaşmaları yapıldığında savaş öncesi dönemin dört büyük imparatorluğu, Alman, Rus, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalkmışlardı. Onların halefleri daha küçülmüş topraklarda üç ulus-devlet ve bir sosyalist devlet oluşturmuşlardı.

1. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni Akdeniz düzeninde İtalya saldırgan bir rol edindi. 1922 yılında Kral tarafından, Başbakan olarak atanarak iktidara gelen Benito Mussolini faşist bir diktatörlük oluşturdu. Saldırgan bir milliyetçilik uyguluyordu. Roma İmparatorluğu'nu canlandırma iddiasında bulunarak, Akdeniz'i "Mare Nostrum" olarak ilan etti.

Altıncı Dönem: 2. Dünya Savaşı Sömürgeciliğin Tasfiyesiyle Ulus Devletler Akdeniz'inin Oluşumu ve Avrupa Birliği Tarafından İkiye Bölünen Ulus Devletler Akdeniz'i

2. Dünya Savaşı başladığında, Mihver Ülkeleri içinde Mussolini İtalya'sının yer almış olması, Akdeniz'i savaşın içine çekmiştir. İtalya savaş öncesinde belirtmiş olduğu eğilimler paralelinde Arnavutluk'u işgal etmiş, Yunanistan'a karşı savaş açmış, Libya'ya asker çıkararak, İngilizlerin Mısır'daki varlığına tehdit oluşturmuştur. İtalya'nın hırslı saldırılarında askeri başarısızlığa uğraması üzerine Almanlar, Barbarossa Harekâtını başlatmadan önce güneyden gelecek saldırılara karşı kendisini güvence

altına almak için Sırbistan ve Yunanistan'ı işgal ederek, Girit'e büyük bir havadan indirme yaparak, Ege Denizi'ni denetimi altına almıştır. Savaş, İtalyanların Libya'daki başarısızlığı üzerine Kuzey Almanya, Kuzey Afrika'ya Rommel'in komutasında zırhlı güçler çıkarmak durumunda kalmıştır. 2. Dünya Savaşı'nda Malta'nın, İngiltere'nin denetiminde olması Almanların Kuzey Afrika seferinde ikmal yollarına tehdit oluşturmak bakımından çok etkili olmuştur. Ama İngilizler, Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki savaş bakımından İskenderiye'yi üs olarak seçmiş savaşı Kahire'den yönlendirmiştir.

2. Dünya Savaşı sonrasında yeni kurulan dünya düzeninde ulusal kurtuluş savaşlarının yaygınlaşmasıyla, sömürgeciliğin tasfiyesi yaşanmaya başladı. Manda yönetimlerinden bağımsız ulus devletlere geçiş yaşandı. Yeni kurulan Birleşmiş Milletler sistemi, yeni kurulan ulus devletlerin tanınma platformu haline geldi. Akdeniz'de sömürge toprakların tasfiyesinde, temelde iki mekanizma işlemiştir denilebilir.

Bu mekanizmalardan birincisi, 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak Fransız ve İngiliz mandası haline getirilen ülkelerin, 2. Dünya Savaşı sonrasında 1946 yılında Birleşmiş Milletler sistemi içinde bağımsız ulus devletler haline gelmesidir. 1920 yılında Suriye, Lübnan, Fransız mandası, Irak, Transjordan, Filistin İngiliz mandası haline gelmişti. Bunlardan Lübnan 1943 yılında, Filistin dışındaki diğerleri 1946 yılında bağımsızlıklarına kavuştular. Fransa ve İngiltere'nin bu ülkelerin bağımsızlıklarını, isteyerek tanınmasını sağladıklarını düşünmemek gerekir. 19. yüzyılın sonlarında gelişen Arap milliyetçiliği hareketlerinde, manda yönetimleri sırasında yaşanan gelişmelerin bu kararları zorladığı söylenebilir. Manda yönetimlerinden bağımsız devlete geçiş Filistin'de sorun haline geldi; Orta Doğu'nun 2. Dünya Savaşı sonrasında temel çatışması olan Arap-İsrail çatışmasını yarattı.

Ulus devletlerin doğuşunda ikinci yol, Afrika'nın kuzeyindeki ülkelerde sömürgecilere karşı verilen ulusal kurtuluş savaşlarında sonuç alınması oldu. Bu ülkeler içinde siyasi olarak en aydınlanmış olan Mısır'da, İngiliz denetimi karşısında güçlü siyasal hareketler geliyordu. 28 Şubat 1922'de Mısır'da tek taraflı ilanla bir monarşi ilan edildi. Ama bu İngilizlerin Mısır'dan uzaklaştırılması anlamına gelmiyordu. Mısır'da Kralı uzaklaştırıp iç iktidarı elde etmek isteyen Vefat Partisi'yle, Krallık arasında bir çatışma sürüyordu. 1936 yılında İngiltere, Süveyş Kanalı'nın hakimiyeti kendisinde kalmak üzere Mısır'dan çekilmeyi kabul etmişti. Ama 2. Dünya Savaşı çıkınca bu kararını uygulamadı. Mısır savaşın kumanda odaklarından biri haline geldi. İngiltere, savaş sonrasında da Mısır'ı terk etme konusunda gerekli adımları atmadı. Mısır'ın, İsrail'e karşı 1948 savaşını kaybeden ülkeler arasında yer almasını, gelişmekte olan Arap milliyetçiliğinin hazmetmesi çok zordu. Mısır'da İngiliz varlığına karşı, Albay Cemal Abdül Nasır'ın başını çektiği "Hür Subaylar" hareketi gelişmeye başladı. Kral Faruk, "Hür Subaylar"ın 23 Temmuz 1952'de düzenlediği bir askeri darbeye devrildi, yerine General

Necip geldi. Ancak iktidar Nasır'ın denetimindeki "Devrimci Komuta Heyeti"ndeydi. Önce siyasal partiler kapatıldı. Haziran 1953'de, Cumhuriyet ilan edildi ve İngilizlerle Süveyş Kanalı'ndan çekilmeleri konusunda bir anlaşma imzalandı. Ocak 1956'da tek partili bir anayasa yürürlüğe sokuldu. Cemal Abdül Nasır Cumhurbaşkanı seçildi.

Mısır'da olanlar, Kuzey Afrika'da diğer sömürgelerin bağımsızlık öyküleri için adeta bir model oluşturmuştur. Tunus, 1881'de Fransızlar tarafından işgal edilmişti. 1. Dünya Savaşı sonrasında, Tunus'un statüsünde bir değişme olmadı. Fransa'da eğitim gören Tunuslu aydınlar, bağımsızlık düşüncesini Tunus'a taşıyorlardı. Habib Burgiba da, bunlardan biriydi. Burgiba, 1934 yılında bağımsızlığı savunan bir parti kurunca Fransızlar tarafından hapsedilmiş, hapisten kaçtıktan sonra Kuzey Afrika'da yaşamıştır. Tunus'ta 1952 yılında, milliyetçi şiddetin yoğunlaşması üzerine, Fransızlar 1956 yılında Habib Burgiba'yla anlaşma yaparak Tunus'un bağımsızlığını kabul etmiş ve 1957'de de Burgiba cumhurbaşkanı seçilmiştir. Kuzey Afrika'da yaşanan ulusal bağımsızlık mücadelelerinin en zorlusu, Cezayir'de gerçekleşti.

2. Dünya Savaşı sonrasında, Birleşmiş Milletler sistemi içinde bir dünya barışı kurulamamış ve 1947 sonrasında dünyada ABD önderliğindeki Batı Bloku ile Sovyetler Birliği'nin önderliğindeki Sosyalist Blok arasında bir soğuk savaş yapılanmaya başlamıştı. Bu bağlamda NATO, Batı Bloku'nun askeri gücü haline geldi. 1952 yılında Yunanistan ve Türkiye'de bu örgütlenme içinde yer aldı. Amerikan 6. Filosu, Akdeniz'in hâkim gücü halinde ortaya çıktı.

Bu iki kampta da yer almayan ülkelerse, bağlantısızlar hareketi oluşturmaya başladılar. 1955 yılında Bandung Konferansı'yla dünya siyaseti içinde ağırlığını koymaya çalışan bu hareket içinde Hindistan Başbakanı Nehru, Yugoslavya Devlet Başkanı Tito, Mısır Başbakanı Cemal Abdül Nasır ön plana çıktı. Bağlantısızlar hareketinin iki önderinin Akdeniz'den gelmesi, soğuk savaş döneminde Akdeniz'in nasıl bir gerilim yaşadığının bir kanıtı olarak da görülebilir.

Akdeniz'in güney kıyılarında ve önemli adalarında sömürgeliktен çıkararak ulus devletler kuran süreçler yaşanırken, Akdeniz'in kuzeyinde yer alan ülkeler ulus devleti aşma süreci içine girmiş bulunuyordu. 2. Dünya Savaşı'nın insanlığa, altmış milyon insan kaybına sebep olduktan sonra Avrupalı liderler, barışçı bir dünyanın nasıl kurulacağını düşünmeye başladılar. Ulus devlet ideolojisi savaşı kışkırtıyordu. 1870-1945 arasında Almanya ve Fransa, üç büyük savaş geçirmişti.

Bunun çözümü olarak, Avrupa Birleşik Devletlerini gerçekleştirmek düşüncesi öne çıktı. Bu düşüncenin pratiğe geçirilmesinde atılan ilk adım, altı ülke tarafından 1951 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulması oldu. Buradan başlayarak, Avrupa'da bir siyasal birlik oluşturulmak isteniyordu. 1953 yılında, bu siyasal birliğin kurulmasını sağlayacak bir proje hazırlandı. 1954 yılında bu projenin, bazı ülkelerin meclislerinden geçmeyeceği anlaşılınca tedrici bir yola başvuruldu. Önce bir ekonomik ortak pazar kurulacak, güven sağlayarak zaman

içinde bir siyasal birliğe ulaşılması amaçlanacaktı. Bu nedenle, 27 Mart 1957'de Roma Antlaşması imzalanarak Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kuruldu. Belçika, Federal Almanya, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda 1 Ocak 1958'den itibaren, ortak pazar haline geldi. 1959 yılında Yunanistan ve Türkiye, AET'ye üye olmak için başvurmuş bulunuyordu.

AET'nin bir siyasal birliğe doğru yol almakta uyguladığı temel stratejinin, genişleyerek birleşmeyi derinleştirmek için zorlama yaratmak olduğu söylenebilir. AET'nin başarısı üzerine İngiltere, İrlanda ve Danimarka üye olmak için başvurular. İngiltere'nin başvurusu iki kez veto edilerek Fransa tarafından engellenmesine rağmen bu üç ülke, 1973'de AET'ye üye oldular. Kuruluş aşamasında AET'de Kuzey Akdeniz'den iki ülke bulunuyordu. Ama 1980'li yıllarda gerçekleşen ikinci büyümeyle Akdeniz ülkelerinin sayısı arttı. AET'ye 1981'de Yunanistan, 1986'da Portekiz ve İspanya katıldı. Bu ikinci büyüme sonrasında sistemin işleyişinde yavaşlama olunca sitemin etkinliğinin artırılması için, 17 Şubat 1986'de Avrupa Tek Senedi imzalandı. Bunun üzerine, on iki AET üyesinin bütünleşmesini artıran düzenlemelere gidilmiş oldu. Birleşmenin siyasal bir birlik niteliği kazanmasıysa, 1 Kasım 1993'de Maastricht Antlaşması'nın imzalanmasıyla oldu.

2013 yılında Avrupa Birliği'nin üye sayısı yirmi sekize çıkmıştır. Bu yirmi sekiz üyeden dokuzu Akdeniz ülkesidir. Kuzey Akdeniz kıyılarındaki ülkelerin büyük kısmı Avrupa Birliği içine alınarak, Güney Akdeniz kıyısından farklılaşması hızlandırılmıştır. Avrupa Birliği'nin bu konudaki politikasını, 1995 yılında belirleyen Barselona süreci, bu sorun karşısında çok cılız kalmıştır. Bu eşitsizliğin Güney Akdeniz'den Kuzey Akdeniz'e yarattığı göç, Avrupa Birliği tarafından alınan şedit önlemlerle engellenmektedir. Akdeniz'in kuzey kıyısının, Avrupa Birliği içinde yer alması onların rejimlerinde demokrasinin kurumsallaşmasını da getirdiği için refahlarının kararlılığını da getiriyor, ülkeyi siyasal maceralara kapıyordu.

Akdeniz siyasal olarak bölünerek farklılaşırken, Akdeniz'e yeni bir bütünlük kazandıran tek faaliyetin turizmin gelişmesi ve bunun paralelinde Akdeniz mutfağının dünyada yaygınlaşması olduğu söylenebilir. Turizm faaliyetinin ve gerekli örgütlenmenin gelişmesi sanayi devrimiyile yakından ilişkiliydi ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişti.

Başlangıçtan itibaren Akdeniz, turistik faaliyetleri kendine çekmiş, kruvazier gemi işletmeciliğinin ilk örneklerini vermiştir. Ama 2. Dünya Savaşı sonrasında, Akdeniz havzası turistik faaliyetlerin gelişmesi bakımından bir sıçrama yapmıştır. Bu sıçramada bir yandan refahın artması, emeğin ödemeli tatil sürelerinin kurumsallaşması, televizyonların yaygınlaşması, 1960 sonrasında daha randımanlı uçakların yapılması ve hava taşımacılığının gelişmesi, seyahat çekleri ve plastik kartların gelişmesiyle turistlerin ödemelerini yapmasının kolaylaşması gibi gelişmelerin payı artmıştır. Dünyada yaşanan böyle bir turizm patlamasından, iklimi-güneşi, denizinin uygunluğu, sanayi ülkelerine yakınlığı ve bu yazının başından beri ifade edilen tarihsel birikimi göz önüne

alındığında, Akdeniz'in yüksek pay alması beklenen bir şeydir ve öyle olmuştur. Her ne kadar Akdeniz'de turizmden, Akdeniz'in kuzey kıyısındaki ülkeler daha çok pay almış olsalar da tüm Akdeniz ülkeleri turizmden pay almaktadır.

IV. Son Verirken

Akdeniz'in on bin yıllık tarihi içinde dünya uygarlığının gelişmesinde nasıl bir merkezi rol oynadığını, Faruk Tabak'ın metaforuyla nasıl solduğunu gördük. Bu soluşta, Akdeniz'in içinde oluşturduğu gelişme odağının zaman içinde Akdeniz dışına çıkması, Avrupa'nın Kuzey Atlantik kıyılarına kayması etkili olmuştur. Günümüz Akdeniz'i, tarih içinde dünya uygarlık yarışında en geride kaldığı noktalardan birindedir. Akdeniz'in gelecekte konumunda, iç dinamiklerinden kaynaklanan bir gelişmenin günümüzün küresel dünyasında tek başına belirleyici olacağını beklememek gerekir. Akdeniz bakımından esas umut doğuran gelişmenin, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçerken, dünyanın tek kutuplu olmaktan çıkarak, çok kutuplu hale gelmesidir. Akdeniz'in kendi tarihinde olduğu gibi, dünyanın tek gelişme odağı olmasına geri dönüşü olanaksızdır. Ama Akdeniz'in çok odaklı yeni dünyada bu odaklardan biri haline gelebilmeye soyunması gerçekçi bir hedef olarak görülebilir. Bu bakımdan doğal konumu, iklimi, dünyaya erişebilirlik derecesinin yüksekliği vb. bakımdan birçok avantajı bulunmaktadır. Akdeniz'in böyle bir dinamiği başlatacak bir performansı gösteremeyişinin en önemli nedeni, Akdeniz'de egemenliklerin ulus devletler halinde çok parçalanmış olmasıdır. Dünyada kozmopolit bir yönetim kurulması aşamasına ulaşılmadan, Akdeniz ülkelerinin bu konudaki performanslarını yükseltmelerinin ön koşulları gerçekleşmeyecektir diye düşünüyorum.

Kaynakça

- Abulafia, David. *Büyük Deniz. Çeviren Gül Çağalı Güven*. İstanbul: Alfa Tarih, 2012.
- Adıyeke, Ayşe Nükhet, Nuri Adıyeke. *Fethinden Kaybına Girit*. İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı, 2006.
- Aktüre, Sevgi. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Baker, Allan. *Geography and History: Bridging and Divide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Cilt II*. New York: Harper and Row Publishers, 1972.
- Bryne, Eugene H. *Genoese Shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Cambridge, Mass.: The Medieval Academy of America, 1930.
- Burckhardt, Jacob. *İtalya'da Rönesans Kültürü*, 2 cilt. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1957-1958.
- Butlin, Robin A. *Historical Geography*. Londra: Edward Arnold, 1993.
- Esin, Ufuk. *İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupalı Kültürler Sorunu*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1981.
- Esin, Ufuk. *İlk Üreticiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I: Doğal Çevre Sorunu*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1979.
- Gazioğlu, Ahmet C. *Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878*. Lefkoşa: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, 2000.
- Goffman, Daniel. *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*. Çeviren Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Karraker, Cyrus H. *Piracy was a Business*. Rindge, New Hampshire: Richard R. Smith Publisher, Inc., 1953.
- Keyder, Çağlar, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert. *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Lane, Fredric. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1973.
- North, Douglass C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Özveren, Eyüp, Oktay Özel, Süha Ünsal, Kudret Emiroğlu. *Akdeniz Dünyası: Düşünce, Tarih, Görünüm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Pryor, John H. *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*. Çeviren Füsün Tayanç, Tunç Tayanç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

- Randolph, Bernard. *Ege Takım Adaları: Arşipelago*. Çeviren Ümit Koçer. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998.
- Riffenburg, Beau. *Antik Dönemden Günümüze Haritacılar*. Çeviren Çağlar Sunay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Sherat, A. "The Human Geography of Europe: A Prehistoric Perspective." A *Historical Geography of Europe* içinde. Derleyen Robin A. Butlin, Robert A. Dodgshon. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Tabak, Faruk. *Solan Akdeniz 1550-1870: Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*. Çeviren Nurettin Elhüseyini. İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2010.
- Tekeli, İlhan. *İzmirlilerin Tarih ile İlişisini Güçlendirme Projesi*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2015.
- Turan, Şerafettin. *Türkiye-İtalya İlişkileri*. İstanbul: Metis Yayınları, 1990.
- White, Sam. *Osmanlı'da İsyan İklimi*. Çeviren Nurettin Elhüseyini. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2013.
- Zimmern, Alfred. *The Greek Commonwealth*. Glasgow: Oxford University Press, 1961.